

ŚLAWOMIR ZONENBERG (*Bydgoszcz*)

JEZIORO RZĄDZKIE POD GRUDZIĄDZEM
CZY BAGNO POD CHEŁMNEM
MIEJSCEM KLĘSKI WOJSK KRZYŻACKICH W 1243 ROKU?

Słowa kluczowe: dziejopisarstwo, zakon krzyżacki, Prusy, XIII–XIV wiek, bitwa nad Jeziorem Rządzkim

Przedmiotem niniejszych rozważań jest miejsce, w którym w 1243 r. wojska zakonu niemieckiego poniosły porażkę¹, tzn. „Rensen”, „Rense” czy też „Reussenn”, „Reußen”, „Reußen”, „Reusen”. Wymienione nazwy pochodzą z rękopisów kroniki krzyżackiego kapłana Piotra z Dusburga – napisanej w ogromnej większości przed 1326 r., a następnie kontynuowanej do 1330 r.² – i jest to najstarsze źródło, które wymienia miejsce bitwy, informując na ten temat³. Jak wiadomo, autograf kroniki Piotra z Dusburga nie zachował się. Obecnie znanych nam jest pięć rękopisów, które przekazują interesujące nas nazwy⁴:

¹ Bitwę stoczono najprawdopodobniej 15 VI 1243 r., choć rozważane są również terminy: 21 IX 1243 r., 25 II 1244 r., 15 VI 1244 r., 21 IX 1244 r. W literaturze – do czasów ukazania się pracy Tomasza Jasińskiego (*Bitwa nad Jeziorem Rządzkim. Przyczynek do dziejów pierwszego powstania pruskiego i wojny Świętopelka z zakonem krzyżackim*, *Roczniki Historyczne*, R. 62: 1996, s. 49–71), który skonstatował, że chodziło o najazd litewski lub litewsko-pruski ze zdecydowaną przewagą tych pierwszych – uważano bitwę za starcie przede wszystkim Krzyżaków z Prusami wspomaganymi przez Pomorzan.

² J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, przeł. S. Wyszomirski, wstęp i komentarz J. Wenta, Toruń 2004, s. XXVI.

³ Najstarszym źródłem, które mówi na temat interesującej nas bitwy, jest relacja Hermanna von Salza (kompilacja łacińska). Nie wymienia jednak miejsca starcia wojsk – *Hermann v. Salza's Bericht über die Eroberung Preussens*, hrsg. v. T. Hirsch, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum* (dalej cyt. SRP), Bd. 5, Leipzig 1874, s. 162; zob. też T. Jasiński, *Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus* (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wydział Historii i Nauk Społecznych, Prace Komisji Historycznej, t. 52), Poznań 1996, s. 58 nn.; J. Wenta, *Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens* (*Subsidia historiographica*, t. 2), Toruń 2000, s. 240–244.

⁴ Natomiast łącznie – obecnie – znanych nam jest siedem rękopisów z kroniką Piotra z Dusburga – J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. XII–XIII; idem, *Wstęp*, [in:] *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, ed. J. Wenta, S. Wyszomirski, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* (dalej cyt. MPH). *Nova series*, T. 13, Cracoviae 2007, s. XIII–XV; zob. też M. Töppen, *Einführung*, [in:] *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, hrsg. v. M. Töppen, [in:] SRP, Bd. 1, Leipzig 1861, s. 12–16.

1) „Petri a Dusburg Chronica Prussiae”, Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej cyt. BG UMK Toruń), sygn. rps 26, z 16 I 1540 r.⁵: „De novo bello Swantepolci et conflictu in Reussenn” (tytuł rozdziału)⁶; „postea secesserunt usque ad paludem que dicitur rensen et ibi per noctem quieverunt” (tekst główny)⁷;

2) „Chronicon Prussiae ab a. 1220 ad a. 1326 abbreviatum e chronico (non continuato) Petri de Dusburg ord. Teuton. Sacerd.”, Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. APG), sygn. 300, R/LL, q1, z połowy XVI w.⁸: „postea secesserunt usque ad paludem Rensen et ibi per nocte quieverunt” (tekst główny)⁹;

3) „Cronica terrae Prussiae”, Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz (dalej cyt. StB PK Berlin), sygn. Ms. boruss. fol. 68, z XVI w.¹⁰: „De novo bello Swantepolci et conflictu in rensen” (tytuł rozdziału)¹¹; „Postea secesserunt usque ad paludem qui dicitur rensen et ibi per noctem quieverunt” (tekst główny)¹²;

4) „Petri Dusburgk, Wenero de Orsele Ordinis Teutonici in Prussia Magistro Generali a Sacris, et Anno 1326 Historici Res Prutenicae in Compendium redacte [...]”, APG, sygn. 492/971, z 1668 r.¹³: „caesis insuper Marianis ad paludem Reußen, ita ut Civitas Colmensis civibus orbaratur” (tekst główny)¹⁴.

5) „Chronica Prussiae Petri de Dusburg conscripta ab eo in gratiam Weneri de Orsele, magistri ordinis Theutonici militum Marianorum, anno 1326”, Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), sygn. Kat. II, XIII, 1, z XVII w.¹⁵:

⁵ Więcej na temat tego rękopisu – J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. XII; idem, *Wstęp*, [in:] *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. XIII; M. Töppen, *Einleitung*, s. 12–13.

⁶ BG UMK Toruń, sygn. rps 26, „Petri a Dusburg Chronica Prussiae”, s. 67.

⁷ Ibid.

⁸ Więcej na temat tego manuskryptu – J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. XIII; idem, *Wstęp*, [in:] *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. XIII–XIV; M. Töppen, *Einleitung*, s. 15.

⁹ APG, sygn. 300, R/LL, q1, „Chronicon Prussiae ab a. 1220 ad a. 1326 abbreviatum e chronico (non continuato) Petri de Dusburg ord. Teuton. Sacerd.”, s. 305.

¹⁰ Więcej na temat tego manuskryptu – J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. XIII; idem, *Wstęp*, [in:] *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. XIII; M. Töppen, *Einleitung*, s. 14–15.

¹¹ StB PK Berlin, sygn. Ms. boruss. fol. 68, „Cronica terrae Prussiae”, k. 52r.

¹² Ibid., k. 52v. Bardzo dziękuję Panu dr. Robertowi Giel, pracownikowi Działu Rękopisów Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, za przekazanie powyższych passusów.

¹³ Więcej na temat tego rękopisu – J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. XIII; idem, *Wstęp*, [in:] *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. XIV–XV; M. Töppen, *Einleitung*, s. 16.

¹⁴ APG, sygn. 492/971, „Petri Dusburgk, Wenero de Orsele Ordinis Teutonici in Prussia Magistro Generali a Sacris, et Anno 1326 Historici Res Prutenicae in Compendium redacte [...]”, k. 11v. Późniejsza ręka, najpewniej z XVIII w., podkreśliła wyraz „Reußen” i na marginesie na wysokości tego wyrazu napisała „Rensen palus”.

¹⁵ Więcej na temat tego manuskryptu – J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. XII; idem, *Wstęp*, [in:] *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. XIII; M. Töppen, *Einleitung*, s. 13–14.

„De novo bello Swantepolci et conflictu in Reußen” (tytuł rozdziału)¹⁶; „Postea seceßerunt usque ad Paludem que dicitur Reusen, et ibi per noctem quieverunt” (tekst główny)¹⁷.

W 1679 r. Krzysztof Hartknoch – jako pierwszy – wydał kronikę Piotra z Dusburga¹⁸. Według Jarosława Wenty Hartknoch przy edycji oparł się na średnio-wiecznym manuskrypcie przechowywanym w bibliotece książęcej (*recte*: Bibliotece Zamkowej) w Królewcu, który – jak dał do zrozumienia – najprawdopodobniej zaginął¹⁹. Hartknoch posiadał odpis owego rękopisu kroniki Piotra z Dusburga sporządzony dla niego przez Gotfryda Zamehla²⁰. W edycji Hartknocha interesujące nas lekcje mają postać: „De novo bello Swantepolci et conflictu in Rensen” (tytuł rozdziału)²¹; „postea secesserunt usqve ad paludem qvae dicitur Rensen, et ibi per noctem qvieverunt” (tekst główny)²².

Po raz drugi kronikę opublikował w 1861 r. Max Töppen, opierając się na rękopisie pochodzącym z Biblioteki Zamkowej w Królewcu, obecnie przechowywanym w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu – innym jednak niż ten, z którego korzystał K. Hartknoch²³. Należy poinformować, że Töp-

¹⁶ APT, sygn. Kat. II, XIII, 1, „Chronica Prussiae Petri de Dusburgk conscripta ab eo in gratiam Wernerii de Orsele, Magistri Ordinis Theutonici militum Marianorum, anno 1326”, s. 85.

¹⁷ *Ibid.*, s. 86.

¹⁸ *Petri de Dusburg, Ordinis Teutonici Sacerdotis, Chronicon Prussiae*, auctore et collectore Ch. Hartknoch, Jenae 1679.

¹⁹ J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. XII–XIII; idem, *Wstęp*, [in:] *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. XV; Ch. Hartknoch, *Praefatio ad Lectorem: Petri de Dusburg, Ordinis Teutonici Sacerdotis, Chronicon Prussiae*, Jenae 1679, k. 3v: „Cum autem nulla jam propemodum spes alterius exemplaris adipiscendi superesset, scripsit ad me Nobilissimus atque Amplissimus Dn. Gothofridus Zamelius Reipubli. Elbigensis Consul longe dignissimus, significans, Exemplar Chronici Dusburgiani Elbingae se ab amico adeptum, quod ex Illustrissimi Ducis Prussiae Codice (quem tamen Codicem ex Bibliotheca Regiomontana [tj. Biblioteki Zamkowej – S. Z.] sacrilega manus, nescio cuius, abstulit, aliudque; Continuatione Dusburgio adjecta truncatum supposuit) descriptum esse, inscriptio testatur”. Na temat tejże Biblioteki Zamkowej – zob. m.in. E. Kuhnert, *Die Königliche und Universitäts-Bibliothek zu Königsberg i. Pr.*, Königsberg i. Pr. 1901, s. 18; J. Tondel, *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992, s. 6; M. Strutyńska, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999, s. 11; B. Jähnig, *Katalog der Handschriften der landesherrlichen Bibliothek in Königsberg 1700/1720*, [in:] *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, hrsg. v. A. E. Walter, Köln–Weimar–Wien 2004, s. 252. Jak wiadomo z powyższych opracowań, książę pruski Albrecht Hohenzollern (1490–1568) posiadał w Królewcu dwie biblioteki: Bibliotekę Prywatną („Kammerbibliothek”) oraz Bibliotekę Zamkową („Schloßbibliothek”), inaczej nazywaną „Bibliotheca Nova”, „Bibliotheca Regiomontana”, a w XVII w. (po 1618 r.) także Bibliotekę Elektorską.

²⁰ Ch. Hartknoch, *Praefatio*, k. 3v; J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. XIII; idem, *Wstęp*, [in:] *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. XV.

²¹ *Petri de Dusburg, Ordinis Teutonici Sacerdotis, Chronicon Prussiae*, III, 40, s. 139.

²² *Ibid.*, III, 40, s. 140.

²³ J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. XII–XIII; zob. też Ch. Hartknoch, *Praefatio*, k. 2v, 3v; A. Mentzel-Reuters, *Arma spiritualia. Bibliotheken, Bücher und Bildung im Deutschen Orden*, Wiesbaden 2003, s. 245.

pen w edycji dokonał zmiany pisowni wyrazu występującego w tymże manuskrypcie w tytule rozdziału z „Reussenn” na „Rensen”²⁴. Zaproponował identyfikację wymienionej nazwy z „Rens circa Graudentz [...] jetzt Rondsen”, tj. Rządzem koło Grudziądza²⁵. Lokalizacja ta – pojawiająca się już również wcześniej – znalazła trwałe miejsce w literaturze²⁶.

W 1984 r. kronikę Piotra z Dusburga w języku łacińskim oraz niemieckim wydali Klaus Scholz i Dieter Wojtecki. W wersji łacińskiej – bazującej przede wszystkim na edycji M. Töppea – oraz tłumaczeniu – opierającym się na owej edycji²⁷ – interesujące nas fragmenty mają postać: „De novo bello Swantepolci et conflictu in Rensen” (tytuł rozdziału); „Postea secesserunt usque ad paludem, que dicitur Rensen, et ibi per noctem quieverunt” (tekst główny)²⁸; „Vom neuen Kriege Swantopolks und vom Kampf am Rensen” (tytuł rozdziału); „Später rückten sie zu einem Sumpf ab, der Rensen heißt, und blieben dort die Nacht über” (tekst główny)²⁹.

W 1985 r. ukazało się tłumaczenie kroniki w języku litewskim, które wykonał – również na podstawie wydania M. Töppea – Romas Batūra³⁰. W publikacji tej występują passusy: „Apie naują Sventopolko karą ir susidūrmia prie Renzeno” (tytuł rozdziału); „Po to patraukė iki pelkės, vardu Renzenas, kur naktį ilsėjosi” (tekst główny)³¹.

²⁴ *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, [in:] SRP, Bd. 1, III, 40, s. 73: „De novo bello Swantepolci et conflictu in Rensen” (tytuł rozdziału); „Postea secesserunt usque ad paludem, que dicitur Rensen, et ibi per noctem quieverunt” (tekst główny).

²⁵ M. Töppen, *Kommentar*, [in:] *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, [in:] SRP, Bd. 1, s. 73, przyp. 3.

²⁶ Zob. m.in. J. Voigt, *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*, Bd. 2, Königsberg 1827, s. 500 nn.; A. L. Ewald, *Die Eroberung Preußens durch die Deutschen*, Bd. 2, Halle 1875, s. 107 nn.; M. Perlbach, *Deutsch-Ordens Necrologe, Forschungen zur Deutschen Geschichte*, Bd. 17: 1877, s. 366; L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren in kulturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung nebst Special-Geographie*, Danzig 1878, s. 58 nn.; S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu (dalej cyt. RTNT), R. 20–31, Toruń 1913–1924), tu: RTNT, R. 21, Toruń 1914, s. 713 nn.; M. Tumler, *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriß der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neusten Zeit*, Wien 1955, s. 269; J. Powierski, *Przyczyny i początek sojuszu pomorsko-pruskiego w XIII wieku*, *Acta Baltico-Slavica*, [nr] 6: 1969, s. 202; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1988, s. 144; T. Jasiński, *Najstarsze*, s. 87; idem, *Bitwa*, s. 49 nn.; M. Dorna, *Bracia zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1309. Studium prozopograficzne*, Poznań 2004, s. 115, 128; M. Dygo, *Początki i budowa władztwa zakonu krzyżackiego (1226–1309)*, [in:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008, s. 69.

²⁷ K. Scholz, D. Wojtecki, *Einleitung*, [in:] *Petri de Dusburg Chronica terrae Prussiae. Peter von Dusburg Chronik des Preussenlandes*, übersetzt und erläutert v. K. Scholz, D. Wojtecki, Darmstadt 1984, s. 19.

²⁸ *Petri de Dusburg Chronica terrae Prussiae. Peter von Dusburg Chronik des Preussenlandes*, III, 40, s. 146, 148.

²⁹ *Ibid.*, s. 147, 149.

³⁰ Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės Kronika*, parengė R. Batūra, Vilnius 1985, s. 4.

³¹ *Petri de Dusburg Chronica terrae Prussiae. Peter von Dusburg Chronik des Preussenlandes*, III, 40, s. 111–112.

W 2004 r. edycji kroniki Piotra z Dusburga w języku polskim dokonał Jarosław Wenta. Poinformował on, że wykorzystał w niej wszystkie zachowane dotychczas rękopisy kroniki³², głównie jednak przechowywany w Archiwum Państwowym w Toruniu, a także ten w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu – zwłaszcza dla układu tekstu w dwie szpalty na stronie, tj. podziału na tekst podstawowy i incydencje³³. W manuskryptach tych – jak pamiętamy – interesujące nas wyrazy mają postać: „Reußen”, „Reusen” oraz „Reussenn”, „rensen”. W edycji J. Wenty natomiast spotykamy się dwukrotnie z nazwą „Reussen”: „O nowej wojnie Świętopełka i o bitwie pod Reussen” (tytuł rozdziału); „Potem odeszli aż na bagna, które nazywane są Reussen, i tam odpoczywali przez noc” (tekst główny)³⁴.

W 2007 r. badacz ten wydał ponownie analizowaną kronikę, tym razem po łacinie. Podstawą edycji – jak poinformował – był rękopis z Archiwum Państwowego w Toruniu, który uzupełniono o tekst rękopisu z Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w przypadku wypustek i oczywistych błędnych odczytów (zatem te same manuskrypty, które były podstawą polskiego tłumaczenia z 2004 r.)³⁵. W tejże edycji J. Wenty mamy do czynienia z następującymi lekcjami: „De novo bello Swantepolci e [powinno być: „et” – S. Z.] conflictu in Reussen” (tytuł rozdziału)³⁶; „Postea secesserunt usque ad paludem, quae dicitur Reusen, et ibi per noctem quieverunt” (tekst główny)³⁷. Badacz ten – najpierw w 2004 r. i następnie w 2007 r. – na podstawie poniższych lekcji z kroniki Piotra z Dusburga: „Potem odeszli [tj. Prusowie – S. Z.] aż na bagna, które nazywane są Reussen, i tam odpoczywali przez noc. Kiedy spostrzegli to bracia z Chełmna, podążyli za nimi z 400 mężami, i kiedy główny oddział wojska niewiernych przeszedł przez wspomniane bagno, brat Teodoryk, dawny marszałek, zapragnął uderzyć na tylną straż twierdząc, że zanim pozostali powrócą, tych da się pobić [...]”³⁸; „Postea secesserunt usque ad paludem, quae dicitur Reusen, et ibi per noctem quieverunt. Quo percepto fratres de Colmine cum 400 viris secuti sunt eos, et dum media pars exercitus infidelium paludem praedictam transivisset, frater Theodoricus antiquus

³² J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. XII.

³³ *Ibid.*, s. XII, XV; zob. też Ch. Hartknoch, *Praefatio*, k. 2v: „Exemplar Chronici Dusburgiani MS. accipi ex Bibliotheca Electorali Regiomontana per Adm. Reverendum atque Excellentissimum Dn. D. Martinum Sylvestrum Grabe S. Theol. Doctorem ejusdemque Professorem extraordinarium, ac Bibliothecarum Electoralem. Non fuit autem Exemplar illud adeo antiquum, ut sequentia verba eidem praefixa testantur. Ad M. D. L. die XVI Januarii transscribi coepta sunt ex libro Reverentissimi in Christo Patris D. D. Pauli Sperati Episcopi Pomesaniensis, Domini mei colendissimi. Adhaec fuit Exemplar illud plurimis in locis mendosum, ut saepe de verborum sententia prorsus non constaret” – opis ten odnosi się do manuskryptu: BG UMK Toruń, sygn. rps 26; por. A. Mentzel-Reuters, *op.cit.*, s. 245.

³⁴ *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. 68–69.

³⁵ J. Wenta, *Wstęp*, [in:] *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. XVIII.

³⁶ *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. 78.

³⁷ *Ibid.*, s. 79. Na marginesie rękopisu kroniki Piotra z Dusburga przechowywanego w Archiwum Państwowym w Toruniu znajduje się lekcja: „confligunt Mariani cum copiis Suantepolci ad paludem Reussen, sed infelicitet” – *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. 79.

³⁸ *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. 69.

marsalcus voluit posteriore partem invadere asserens, quod antequam alii redirent, isti essent occisi [...]”³⁹ – stwierdził, że bagno „Reussen” musiało leżeć tuż pod Chełmnem. Dał też do zrozumienia, iż mylili się wszyscy ci, którzy identyfikowali je z Rządzem oddalonym „prawie 2/3 drogi z Chełmna do Grudziądza”⁴⁰ (czyli około 25 km). Zobaczmy zatem, czy miał rację. W sytuacji, gdy lekcje występujące w tekstach kroniki Piotra z Dusburga nie pozwalają na jednoznaczną odpowiedź, należy – naszym zdaniem – posłużyć się zabytkami dziejopisarskimi, które korzystały z manuskryptów tegoż dzieła, a ponadto także innymi źródłami, przekazującymi interesującą nas nazwę.

Kronika Piotra z Dusburga została przetłumaczona około 1340 r. na język niemiecki wierszem przez krzyżackiego kapłana Mikołaja z Jeroschina. W jej wydaniu dokonanym przez Ernsta Strehlkego – opartym na rękopisie przechowywanym w momencie edycji w Królewskiej Bibliotece Prywatnej w Stuttgarcie, pochodzącym z XIV w., który według wydawcy był najstarszy i najlepszy⁴¹ – zajmujące nas fragmenty mają postać: „Diz ist von der anderin vorkêrunge Swantepolkis und von dem strite an deme Rensin” (tytuł rozdziału)⁴²; „Dô zugin sî durch legirs rû an ein brûch hinabe, daz sich mit urhabe, zôch ûz dem sêhe Rensin” (tekst główny)⁴³. W pochodzącym z drugiej połowy XIV stulecia rękopisie kroniki Mikołaja z Jeroschina przechowywanym w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu znajdujemy⁴⁴: „Diz ist von der anderin vorkerunge Swantopolkis unde von dem strite an deme rensin” (tytuł rozdziału)⁴⁵; „Do zuggin sy durch leggir ru an eyn bruch hin abe daz sich mit urhabe zoch uz dem sehe rensyn” (tekst główny)⁴⁶. Mikołaj z Jeroschina – który przełożył kronikę Piotra z Dusburga i możliwe, że pochodził z ziemi chełmińskiej⁴⁷ – nie znał zatem akwenu o nazwie „Reussen”

³⁹ *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. 79.

⁴⁰ J. Wenta, *Komentarz*, [in:] *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, s. 69, przyp. 1; idem, *Komentarz*, [in:] *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. 79, przyp. 1.

⁴¹ E. Strehlke, *Einleitung*, [in:] *Die Kronike von Pruzinlant des Nicolaus v. Jeroschin*, [in:] SRP, Bd. 1, s. 298–299.

⁴² *Die Kronike von Pruzinlant des Nicolaus v. Jeroschin*, s. 383.

⁴³ *Ibid.*, s. 384. W edycji kroniki Mikołaja z Jeroschina przygotowanej przez Franza Pfeiffera, opartej głównie na wzmiankowanym rękopisie stuttgartarckim, analizowany fragment został przez wydawcę pominięty – zob. F. Pfeiffer, *Die Deutschorndenschronik des Nicolaus von Jeroschin. Ein Beitrag zur Geschichte der mitteldeutschen Sprache und Litteratur*, Stuttgart 1854, s. 36–38.

⁴⁴ Rękopis ten, który wcześniej był przechowywany w Królewskiej Bibliotece w Królewcu (świadczą o tym pieczętka Królewskiej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Królewcu na karcie 1r oraz stylizowany monogram z liter FWR (Fridericus Wilhelmus Rex) na oprawie i na karcie 1r; por. M. Strutyńska, *op.cit.*, s. 12), jest – według E. Strehlkego (*Einleitung*, s. 299–300) – młodszy od manuskryptu stuttgartarckiego.

⁴⁵ BG UMK Toruń, sygn. rps 54, k. 57r. Dodajmy, że na karcie 57r na marginesie dolnym znajduje się glosa napisana przez rękę z drugiej połowy XIV w.: „Diz ist von d’ anderin vorkerunge Swantopolkis und von dem strite an dem rensin”.

⁴⁶ *Ibid.*, k. 57v.

⁴⁷ Zob. J. Wenta, *Mikołaj v. Jeroschin*, [in:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 215.

oraz jest prawie pewne, iż w rękopisie kroniki Piotra, na podstawie którego dokonano przekładu, taka nazwa nie występowała. Mikołaj zmienił (poprawił) też – jak widać – wyraz określający „Rensen” z *palus*, *-udis* („bagno, moczary, trzęsawisko, mokradło”) na *der See* („jezioro”).

Kronika Piotra z Dusburga została wykorzystana przez cystersa opata Stanisława autora Kroniki oliwskiej, napisanej w połowie XIV w. W jej edycjach spotykamy się z następującymi lekcjami: „Quia omnes Pruteni inferiorum partium et etiam Sudovienses cum exercitu magno terram Culmensem totam vastaverunt, et postea circa paludem, quae protenditur usque ad lacum, qui dicitur Rensin, fratres cum quadringentis viris Prutenos, qui primo paludem transierant, invaserunt et multos occiderunt; et divisi hinc inde per mericam fugientes sequebantur. Cernentes autem alii Pruteni, qui nondum transierant, quod fratres dispersi essent hinc inde et pauci remansissent cum vexillo, irruerunt in fratres et omnes occiderunt et alios insequentes perturbatos peremerunt. Et tertia die occisi fuerunt quadringenti viri, exceptis [decem], qui evaserunt fugiendo” – opartej przede wszystkim na dwóch rękopisach z XVII w. przechowywanych w momencie edycji w Tajnym Archiwum Królewskim w Królewcu⁴⁸; „Quia omnes Pruteni inferiorum partium et etiam Sudovienses cum exercitu magno Culmensem terram totam vastauerunt, et postea circa paludem, que protenditur usque ad lacum, que dicitur Reusin, fratres cum quadringentis viris illos, qui primo paludem transierant, inuaserunt et multos occiderunt; et diuisi per mericam hinc inde fugientes sequebantur. Cernentes autem alii Pruteni, qui nondum paludem transierant, quod fratres dispersi essent hinc inde et pauci remansissent cum vexillo, irruerunt in fratres et omnes occiderunt et alios insequentes particulatim peremerunt. Et sic in illa die occisi fuerunt cccc. viri, exceptis x. qui euaserunt fugiendo” – bazującej na rękopisie z XV stulecia przechowywanym w momencie publikacji w Bibliotece Pawlikowskich we Lwowie⁴⁹; „[Quod videntes] Pruteni inferiorum partium et etiam Sudovienses cum exercitu magno terram Culmensem totam vastaverunt et postea circa paludem,

⁴⁸ *Die ältere Chronik von Oliva*, hrsg. v. T. Hirsch, SRP, Bd. 1, s. 682; T. Hirsch, *Einleitung*, [in:] *Die ältere Chronik von Oliva*, [in:] SRP, Bd. 1, s. 649–650, 667.

⁴⁹ *Die ältere Chronik von Oliva*, hrsg. v. T. Hirsch, [in:] SRP, Bd. 5, Leipzig 1874, s. 600; T. Hirsch, *Einleitung*, [in:] *Die ältere Chronik von Oliva*, [in:] SRP, Bd. 5, s. 592. Polski dziejopis Jan Długosz (1415–1480) – który znając kronikę Mikołaja z Jeroschina, Starszą kronikę wielkich mistrzów, Młodsza kronikę wielkich mistrzów – nazwę akwenu, obok którego została rozegrana bitwa, przejął najprawdopodobniej z rękopisu lwowskiego Kroniki oliwskiej, w którym występuje forma „Reusin”: „Quod consilium a maiori parte approbatum, ceteris tamen renitentibus, dum exequi pergunt, barbarosque iam flumen Ossa transgressos consequuntur, ad quorum conspectum plerique barbari in arces et munitiones cum captivis et predis se recipiunt, Swantopelkum vero cum ceteris Cruciferorum paucitate conspecta, pugna inita Cruciferos »ad paludem, que Revszin dicitur« confligunt marsalcoque interempto vix viginti effugientibus, ceteros omnes trucidant” – *Joannis Dlugossii, Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, ed. Z. Budkowa, J. Garbacik, A. Kamiński, S. Mikucki, J. Mitkowski, M. Plezia, K. Pieradzka, W. Semkowicz-Zarembina, lib. 7–8, Varsaviae 1975, s. 50–51 (dodajmy, że passus „ad paludem, que Revszin dicitur” napisała na marginesie inna piętnastowieczna ręka); S. Zonenberg, *Źródła do dziejów Pomorza Gdańskiego, Prus i zakonu krzyżackiego w Rocznikach Jana Długosza (do 1299 roku)*, Toruń 2000, s. 115–117, 119, 296, 298, 299–301, 305.

que protenditur usque ad lacum, qui dicitur Rensin, fratres cum quadringentis viris illos, qui primo paludem transierant, invaserunt et multos occiderunt et divisi hinc inde per mericam fugientes sequebantur. Cernentes autem alii Pruteni, qui nondum paludem transierant, quod fratres dispersi essent hinc inde et pauci remansissent cum vexillo, irruerunt in fratres et omnes occiderunt et alios insequentes particulatim peremerunt et sic in illa die occisi fuerunt CCCC viri, exceptis X, qui evaserunt fugiendo” – opartej głównie na manuskryptach przechowywanych w momencie edycji: w Bibliotece książąt Chigi w Rzymie, z XV stulecia; Bibliotece Pawlikowskich we Lwowie, z XV w.; Bibliotece w Getyndze, z XV w.; w mniejszej mierze na rękopisach: z XVII stulecia, z Biblioteki Dzikowskiej; z XVIII w., z Biblioteki Kórnickiej⁵⁰. W rękopisach kroniki – jak widać – występują różne pisownie, ale przeważa forma „Rensin”. Dla naszej analizy jest jednak najistotniejsze to, że kronikarz oliwski dokładniej przedstawia opis terenu niż Piotr z Dusburga, a z niego wyraźnie wynika, że o Chełmnie nie może być tutaj mowy⁵¹.

Starsza kronika wielkich mistrzów napisana zdaje się w Malborku, w latach 1433–1440 przez nieznanego Krzyżaka po niemiecku (w dialekcie wschodnio-średnio-niemieckim), została oparta głównie na kronice Mikołaja z Jeroschina. W jej edycji – opartej przede wszystkim na rękopisie przechowywanym w momencie edycji w Bibliotece Królewskiej w Królewcu (sygn. Nr. 1558), określonym przez wydawcę jako najstarszy i najlepszy, pochodzącym z pierwszej połowy XV stulecia⁵² – interesujący nas fragment brzmi: „Donoch czogin sy vor den aldin Colmen und hildin do den tag; uf den obent czogin sy durch ru wille an eyn bruch, daz sich czog us dem Rensyn”⁵³. Rękopis ten obecnie znajduje się w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (sygn. rps 20)⁵⁴. Możemy być pewni, że wydawca poprawnie wydał interesujący nas fragment, choć nazwy własne oddał za pomocą dużych liter oraz zastosował znaki przestankowe. W samym rękopisie brzmi to następująco: „Donoch czogin sy vor den aldin colmen und hildin do

⁵⁰ *Fontes Olivenses. Exordium ordinis Cruciferorum seu Chronica de Prussia*, wyd. W. Kętrzyński, [in:] MPH, t. 6, Kraków 1893, s. 302–303; W. Kętrzyński, *Wstęp*, [in:] *Fontes Olivenses. Exordium ordinis Cruciferorum seu Chronica de Prussia*, s. 257–260, 285–286.

⁵¹ *Kronika oliwska. Źródło do dziejów Pomorza Wschodniego z połowy XIV wieku*, tłum. D. Pietkiewicz, wstęp i komentarz B. Śliwiński, Malbork 2008, s. 65: „Widząc to, Prusowie z dolnych części [Prus], a także Sudowowie spustoszyli z wielkim wojskiem całą ziemię chełmińską. Potem w pobliżu bagna, które rozciąga się aż do jeziora zwanego Rządskie, bracia z 400 mężami zaatakowali tych [Prusów], którzy jako pierwsi przeszli przez bagno i wielu zabili, a rozproszywszy się tu i ówdzie po dąbrowie, ścigali uciekających. Inni Prusowie, którzy dotąd nie przeszli przez bagno, widząc, że bracia są w rozsypce i niewielu zostało przy chorągwi, rzucili się na nich i wszystkich wymordowali, a ścigając innych, pojedynczo wybili. W ten sposób owego dnia zostało zabitych 400 mężów, wyjąwszy 10, którzy uratowali się ucieczką”.

⁵² M. Töppen, *Einleitung*, [in:] *Die ältere Hochmeisterchronik*, [in:] SRP, Bd. 3, Leipzig 1866, s. 519, 539; zob. też s. 540.

⁵³ *Die ältere Hochmeisterchronik*, hrsg. v. M. Töppen, [in:] SRP, Bd. 3, s. 549.

⁵⁴ Świadczą o tym: sygnatury nr 1558 występujące na nalepce na grzbiecie oprawy i na karcie 1v, pieczętka Królewskiej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Królewcu na karcie 2r, stylizowany monogram z liter FWR na karcie 2r.

den tag uf den obent czogin sy durch ru wille an eyn bruch daz sich czog us dem rensyn⁵⁵.

W połowie XV w. (ale przed 1457/1459 r.) powstała najprawdopodobniej w baliwacie utrechckim, napisana przez anonimowego kapłana krzyżackiego (w języku średnio-niderlandzkim), kolejna praca oparta w dużej części na kronice Piotra z Dusburga, która otrzymała nazwę Młodszej kroniki wielkich mistrzów. W jej edycji – opartej na następujących rękopisach przechowywanych w momencie wydania: w Bibliotece baliwatu zakonu niemieckiego w Utrechcie, pochodzącym z końca XV stulecia i uznanym przez wydawcę za najstarszy oraz najlepszy; Bibliotece hrabiów Brahesch w Skokloster, z XVI stulecia; Bibliotece Miejskiej w Rydze, z XVI w.; Bibliotece baronów Ungern-Sternberg w Birkas, z XVI stulecia; Bibliotece Królewskiej w Berlinie, z XVI w.; Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali, z XVI stulecia; Bibliotece Królewskiej w Kopenhadze, z XVI w.; edycji kroniki dokonanej przez Antoniego Matthaeusa w 1708 r. na podstawie manuskryptu z XVII w.⁵⁶ – interesujący nas fragment brzmi następująco: „aen den avent toe myt enen groeten scaer van volck ende toghen toe tot Rensen ende logeerden daer⁵⁷”.

Roczniki chełmżyńskie, dawniej nazywane Kroniką ziemi pruskiej, obejmujące lata 1029–1450, to kolekcja informacji sporządzona z różnych źródeł powstałych w XIV–XV stuleciu⁵⁸. W jej edycji dokonanej przez Wilhelma Arndta – opartej na dziewiętnastowiecznym manuskrypcie przechowywanym we Lwowie, odpisanym z rękopisu pochodzącego z XVI stulecia⁵⁹ – zajmujący nas fragment ma postać: „Anno 1243. in die Vitti fuit bellum circa aquam que dicitur Rens, in quam Swantopulcus et multi ceciderunt⁶⁰”. Natomiast w jej wydaniu przygotowanym przez Ernsta Strehlkego – opartym na tym samym rękopisie lwowskim, a w którym dokonał on korektur⁶¹ – passus ów wygląda: „Anno 1243 in die Vithi fuit bellum circa aquam, que dicitur Rensin, contra Swantopulcum, et multi ceciderunt⁶²”. Po raz trzeci źródło to wydał Wojciech Kętrzyński, bazując na wzmiankowanym ma-

⁵⁵ BG UMK Toruń, sygn. rps 20, s. 39. Należy zauważyć, że późniejszy czytelnik – najpóźniej z początku XVI stulecia – napisał na marginesie na stronie 39 na wysokości fragmentu „eyn bruch daz sich czog us dem rensyn” glose „Sehe Rensin”. Poprawił zatem wyraz „rensyn” („Rządź”) na „Sehe Rensin” („Jezioro Rządckie”). Możemy być więc pewni, iż nie znał akwenu o nazwie „Reussen”.

⁵⁶ T. Hirsch, *Einleitung*, [in:] *Die jüngere Hochmeisterchronik*, [in:] SRP, Bd. 5, s. 4–16, 43.

⁵⁷ *Die jüngere Hochmeisterchronik*, hrsg. v. T. Hirsch, [in:] SRP, Bd. 5, s. 83. Według wydawcy, w niektórych rękopisach kroniki występują nazwy: „Reusen” (manuskrypt ze Skokloster), „Ronsen” (edycja A. Matthaeusa), „Renszen” (manuskrypt berliński) – T. Hirsch, *Kommentar*, [in:] *Die jüngere Hochmeisterchronik*, [in:] SRP, Bd. 5, s. 83, przyp. 1.

⁵⁸ J. Wenta, *Kierunki rozwoju rocznikarstwa w państwie zakonu niemieckiego w XIII–XVI w.* (RTNT, R. 83, z. 3), Toruń 1990, s. 38–48; zob. też idem, *Studien*, s. 192–195.

⁵⁹ W. Arndt, *Introductio*, [in:] *Annales terrae Prussicae a. 1029–1450*, ed. W. Arndt, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, T. 19, Hannoverae 1866, s. 691.

⁶⁰ *Annales terrae Prussicae a. 1029–1450*, s. 691.

⁶¹ E. Strehlke, *Einleitung*, [in:] *Chronica terrae Prussiae 1029 (sc. 1098)–1450*, hrsg. v. E. Strehlke, [in:] SRP, Bd. 3, s. 465.

⁶² *Chronica terrae Prussiae 1029 (sc. 1098)–1450*, s. 468.

nuskrypcie lwowskim⁶³. W jego edycji rozpatrywany fragment brzmi następująco: „Anno 1243 in die Vitti [et Modesti] fuit bellum circa aquam, quae dicitur Rens, contra duces Swantopulcum et multi ceciderunt”⁶⁴.

Roczniki toruńskie to kompilacja obejmująca lata 941–1540. Zabytek ten w postaci, w jakiej obecnie go znamy, został zredagowany w XVI w., ale – bez wątpienia – oparty jest na źródłach wcześniejszych⁶⁵. W jego edycji – opartej na rękopisie przechowywanym w momencie przygotowywania wydania w Archiwum Miejskim w Gdańsku (sygn. Ll. 1; obecnie: APG, sygn. 300R/LI 1q), pochodzącym z około drugiej ćwierci XVI w.⁶⁶ – interesujący nas fragment brzmi: „Eodem anno in die Viti et Modesti fuit conflictus circa aquam, que dicitur Rens, circa Grudentz contra Swantopolcum duces Pomeranie et Prutenos; et ceciderunt de nostris hominibus de terra Culmensi nominati viri MCC”⁶⁷.

Szymon Grunau, autor Kroniki Pruskiej zredagowanej w latach 1517–1529/1530⁶⁸, opisując ową bitwę najprawdopodobniej głównie na podstawie Roczników toruńskich, podał: „So troffen sy bey eym wasser Rensen genant nit ferne von Graudentz und schlugen sich mercklich. Under langem ritterlichen schohen, wiewol der Pomer viel blieben, idach behilten sy das felt, und von der brüder volck wurden namhaftige menner erschlagen von bürgern und scholtzen 1000 man 200 und funffzicgk brüder, und als man sagte, nymant weg quam, und dis ist gescheen am tage Viti et Modesti im jar 1241, und Swantopolcus quam mit glücke heym und auff disser stelle stehet heutthe eine capella Sancti Sigismundi von eym cleusener”⁶⁹. Roczniki toruńskie nic – jak widać – nie mówiły o kaplicy pobudowanej na miejscu bitwy. Według Grunau stała ona pod Rządzem, a nie pod Chełmnem i nie ma powodów, aby mu nie wierzyć, że tak było w istocie. Co prawda, brak stuprocentowej pewności, iż została ona wzniesiona ku czci poległych w bitwie, ale jest to bardzo prawdopodobne. Wiemy, że budynki sakralne zbudowano również na polach bitew pod Płowcami i pod Grunwaldem. Również one nie zachowały się⁷⁰.

⁶³ W. Kętrzyński, *Wstęp*, [in:] *Chronica terrae Prussiae*, wyd. W. Kętrzyński, [in:] MPH, t. 4, Lwów 1884, s. 31.

⁶⁴ *Chronica terrae Prussiae*, wyd. W. Kętrzyński, s. 36.

⁶⁵ J. Wenta, *Studien*, s. 236–237.

⁶⁶ E. Strehlke, *Einleitung*, [in:] *Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941–1410)*, hrsg. v. E. Strehlke, [in:] SRP, Bd. 3, s. 14.

⁶⁷ *Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941–1410)*, s. 59.

⁶⁸ Zob. S. Zonenberg, *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz 2009, s. 43–45.

⁶⁹ *Simon Grunau's Preussische Chronik*, Bd. 1, hrsg. v. M. Perlbach, [in:] *Die preussischen Geschichtsschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Bd. 1, Leipzig 1876, s. 215; zob. też s. 224.

⁷⁰ Więcej na ich temat – zob. m. in. *Die Chronik Wigands von Marburg*, hrsg. v. T. Hirsch, [in:] SRP, Bd. 2, Leipzig 1863, s. 482; *Johanns von Posilge, Officials von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419)*, hrsg. v. E. Strehlke, [in:] SRP, Bd. 3, s. 333; *Simon Grunau's Preussische Chronik*, Bd. 2, hrsg. v. M. Perlbach, R. Philippi, P. Wagner, [in:] *Die preussischen Geschichtsschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Bd. 2, Leipzig 1889, s. 18–19; por. S. Kwiatkowski, *Klimat religijny w diecezji pomezjańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku* (RTNT, R. 84, z. 1), Toruń 1990, s. 91–94; M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim*

Mamy też do czynienia z kultem (relikwiami), choć niewielkim, św. Zygmunta w Prusach⁷¹.

Przyjrzyjmy się też – wybranym – szesnasto- i siedemnastowiecznym kronikom pruskim. Urzędowy biograf księcia Albrechta von Hohenzollern, humanista i prawnik, protestant Łukasz David (około 1503–1583) zanotował: „Etliche setzen, das nach diesem durchzoge vorterbien und vorwusten der lande der Schärmüzel am Rensehe sei ergangen [...] Als nuhn Schwantopol nach Graudentz reisete, alda uber die Weisel in Pommern zu fharen, haben sie beide bei dem wasser Renseh genant sich troffen, nicht ferne von Graudentz”⁷². Luterański pastor Kaspar Hennenberger (1529–1600) zamieścił następujący passus: „Rensen See [...] Bey diesem See sein die Colmer mit dem Orden von den Heiden erschlagen worden”⁷³. Hennenberger również jako twórca map Prus – zamieszczając Jezioro Rządckie („Rensen See”) nieopodal Grudziądza – nie znał akwenu pod Chełmnem o nazwie „Reussen” bądź zbliżonej do niej⁷⁴. Nie znali go – w przeciwieństwie do Jeziora Rządckiego – także inni kartografowie Prus⁷⁵. Rzetelny dziejopis, pisarz gdański, Kaspar Schütz (około 1540–1594) podał w swojej kronice następujący tekst: „Svvan tepol belagerte die Stad Culmen, aberweil er zum sturm nicht gefast, zog er wider abe, und wandte sich nach dem See oder Morasse Rensen genant, und versteckete aber zu vorn an heimlichen und unvermerckten stellen”⁷⁶. Protestancki dziejopisarz Mateusz Waissel (około 1540–1607) zanotował: „Im Jar darnach, brachte Schwentipol abermals auff, ein gros Heer, von Litawen, und vngleubigen Preussen, die zogen in das Colmisch Landt, raubeten, fiengen, schlugen und brandten, das gar wenig vnbescheidiget bleib. Theten grossen schaden am Volcke und Gute, hielten den tag uber für dem alten Colmen, mit einer grossen Schare, und zogen darnach umb

(1308–1521), Gdańsk 1993, s. 33; W. Rozyrkowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 204–205.

⁷¹ *Das Grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. W. Zieseimer, Wiesbaden 1968, s. 282, 286, 290, 328, 331 (dotyczą krzyżackich kaplic zamkowych w Ostródzie z 1411 r. i Labiawie z 1425 r.); zob. też W. Rozyrkowski, op.cit., s. 162, 165, 213; A. Rojewski, *Zarys kultu liturgicznego św. Zygmunta w Polsce w okresie przedtrydenckim*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne, t. 14: 1967, nr 4, s. 113–122.

⁷² M. Lucas David's, *Preussische Chronik*, hrsg. v. E. Hennig, Bd. 3–4, Königsberg 1813, s. 18–19.

⁷³ K. Hennenberger, *Erklärung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen mit leicht Erfindung aller Städte, Schlösser, Flecken, Kirchdörffer, Oerten, Ströme, Flüßer und See, so darinnen begriffen [...] Der See Ströme, Flüßer Namen, welche in der Preuschen Mappen verzeichnet sind, unnd wie solche auff fürgehende weis, leichtlich zu finden sein*, Königsberg 1595, s. 19.

⁷⁴ *Polonia. Atlas map z XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2005, mapa nr 37: „Prvssia vera descriptio. Per Gaspar. Henneberg. Erlichens”; Ch. Hartknoch, *Appendices: Petri de Dusburg, Ordinis Teutonici Sacerdotis, Chronicon Prussiae*, Jenae 1679, mapa 1: „Prvssia vetus. Auctore Casp. Henneberger”; Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien*, Franckfurt und Leipzig 1684, mapa 1: „Prvssia vetus. Auctore Casp. Henneberger”, mapa 2: „Prvssia accurate descripta a Gasparo Henneberg. Erlichensi”.

⁷⁵ *Polonia. Atlas map z XVI–XVIII wieku*, mapa nr 39, 40, zob. też nr 19, 20.

⁷⁶ K. Schütz, *Historia Rerum Prussicarum*, Leipzig 1599 (pierwsze wydanie: Zerst 1592), k. 22v.

ruge willen an ein Gebirge, und Wasser, so sich zeuhet aus dem See Re[n]sen⁷⁷. Jan Leo (około 1572–1635), dziekan i kanonik z Dobrego Miasta, w swojej *Historii Prus* zamieścił: „Ditrichus enim antiquus Marsalcus, cum suas vires impares hostilibus esse judicaret, loci opportunitatem, quo hostem invaderet, quaerebat: volebatque ut apud Reisinam paludem, non procul Graudento, quae Prussis et Pomeranis transuenda erat, in extremos impetum fecerent, cum primi transuenda palude impediti essent: cui prudentiores facile assentiebantur. Improbabat hoc consilium novus Marsalcus Berlinus, utpote ferocior et minus usu rerum peritus, quod diceret, praedam sibi abactum ereptumque iri, si extremum agmen invaderent. Vicit hujus sententia. Quare aperto campo ultra Ossam revertentes hostes consecuti, pugnam ineunt, non detrectante Suentopelco, qui paucitatem eorum contemnebat. Nec magno negotio superantur, et ad internecionem caeduntur, ita ut vix viginti ex eo numero evaderent: quo in loco Capella in honorem S. Sigismundi extracta fuit⁷⁸.”

Dodajmy, że w literaturze stwierdzono także, iż dyftong „eu” w Prusach w piśnianym języku niemieckim pojawił się dopiero na przełomie XIV i XV w.⁷⁹ Piotr z Dusburga w wyrazach niemieckich oznaczających nazwy własne dyftongu „eu” nie stosował: „Crucebergk”, „Cruceburgk”, to Kreuzburg⁸⁰; „Nuwenburgk” to Neuenburg⁸¹; „Conradus de Wucgwangen”, „Conradus de Wugwangen”, „Conradus de Wutzwangen”, to Konrad von Feuchtwangen⁸²; „Syfridus de Wucgwangen”, „Syfridus de Wutzwangen”, to Siegfried von Feuchtwangen⁸³. Zatem jest prawie pewne, że kronikarz nie mógł napisać formy „Reussen” bądź zbliżonej do niej.

Na koniec wypadałoby przedstawić pogląd na kwestię istnienia w rękopisach formy „Reussen” i podobnych do niej. W paleografii łacińskiej minuskulne „n” wyglądem było podobne do „u”. Kopista zapewne niezaznajomiony z geografją Prus przerobił „n” w „u”, a od niego – bezwiednie – odpisywali następni. Należy tu widzieć – naszym zdaniem – zwykły błąd paleograficzny. Sławomir Wyszomirski i Jarosław Wenta zaś ze swej strony – przyjmując, że „Reussen” było tuż pod Cheł-

⁷⁷ M. Waissel, *Chronica Alter Preusscher, Eifflendischer, und Curlendischer Historien*, Königsberg 1599, k. 66v.

⁷⁸ Johannes Leo, *Historia Prussiae*, Amstelodami 1726, s. 81.

⁷⁹ J. Grabarek, *Die Sprache des Schöffebuches der Alten Stadt Toruń*, Rzeszów 1984, s. 57 i nn. W Rzeszy Niemieckiej dyftongi pojawiły się już na początku XII stulecia (w Bawarii) i rozprzestrzeniły się do XVI wieku – V. M. Schirmunski, *Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten*, Berlin 1962 s. 213 i nn.

⁸⁰ *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, III, 27, s. 65; III, 95, s. 102; III, 97, s. 102; III, 118, s. 110; III, 130, s. 115; *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, III, 27, s. 67; III, 95, s. 118; III, 97, s. 119; III, 118, s. 129; III, 130, s. 136.

⁸¹ *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, III, 128, s. 115; III, 129, s. 115; *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, III, 128, s. 135; III, 129, s. 135–136.

⁸² *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, III, 86, s. 98; III, 201, s. 140; III, 264, s. 162; *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, III, 86, s. 111; III, 201, s. 178; III, 264, s. 216.

⁸³ *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, III, 283, s. 167–168; III, 304, s. 175; III, 309, s. 176; *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, III, 283, s. 227; III, 304, s. 240; III, 309, s. 241.

mnem – niefortunnie przełożyli łaciński czasownik *percipio*, -ere, jak zresztą i cały *passus* „Postea secesserunt usque ad paludem, quae dicitur Reusen, et ibi per noctem quieverunt. Quo percepto fratres de Colmine cum 400 viris secuti sunt eos” na „Potem odeszli aż na bagna, które nazywane są Reussen, i tam odpoczywali przez noc. Kiedy spostrzegli to bracia z Chełmna, podążyli za nimi z 400 mężami”; zamiast na „Potem odeszli aż na bagno, które nazywane jest Rządck, i tam odpoczywali przez noc. Dowiedziawszy się (usłyszawszy) o tym bracia z Chełmna podążyli za nimi z 400 mężami”⁸⁴. Wcześniej w podobny sposób – jak autor niniejszego artykułu – dokonali przekładu już K. Scholz i D. Wojtecki⁸⁵ oraz R. Batūra⁸⁶.

Konkludując, można być pewnym, że bagna o nazwie „Reussen” pod Chełmnem nigdy nie było, a wzmiankowana bitwa odbyła się pod Rządckem niedaleko Grudziądza⁸⁷.

⁸⁴ Gdyby Piotr z Dusburga chciał wyrazić czasownik „widzieć, patrzeć”, użyłby zapewne wyrazu *video*, -ere lub *conspecto*, -are – zob. m.in. *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, III, 103, s. 123 oraz *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, III, 103, s. 107: „De qua re fratres et alii, qui viderant, admirati fuerunt ultra modum asserentes nunquam talia se vidisse” („Bracia i pozostali, którzy to widzieli, zdziwili się tym niezmiernie, twierdzili, że nigdy czegoś takiego nie oglądali”); *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. 59 oraz *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, IV, 28, s. 198: „Hoc eodem anno tertia die Iunii in meridie fuit eclipsis solis maxima, ut etiam stellae possent videri sicut in crepusculo” („Tego samego roku, trzeciego dnia czerwca, w południe nastąpiło tak bardzo wielkie zaćmienie słońca, że można było zobaczyć gwiazdy jak o zmierzchu”); *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. 79 oraz *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, IV, 33, s. 199: „et quanto magis quilibet ipsorum accensus fuit in dilectione Dei, tanto maior flamma praedicta in conspectu omnium astantium apparebat” („a kto z nich większą płonął miłością do Boga, tym większy nad nim ukazywał się płomień, co widzieli wszyscy, którzy stali przy nim”); *Petrus de Dusburgk, Chronica terrae Prussiae*, s. 113 oraz *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, IV, 37, s. 200: „quia angustias, quas ibi fratres domus Theutonicae et alii Christifideles patiuntur, fide viderat oculata” („gdyż niedostatki, z jakimi tam borykali się bracia domu niemieckiego i inni chrześcijanie, oglądał na własne oczy”).

⁸⁵ *Petri de Dusburg Chronica terrae Prussiae. Peter von Dusburg Chronik des Preussenlandes*, III, 40, s. 149: „Später rückten sie zu einem Sumpf ab, der Rensen heißt, und blieben dort die Nacht über. Auf diese Nachricht hin folgten die Kulmer Brüder ihnen mit 400 Mann”.

⁸⁶ *Petrus Dusburgietis, Prūsijos žemės Kronika*, III, 40, s. 112: „Po to patraukė iki pelkės, vardu Renzenas, kur naktį ilsėjosi. Apie tai sužinoję, Kulmo pilies broliai pasekė juos su 400 vyrų”.

⁸⁷ Zob. też E. Kowalczyk-Heyman, *Na styku historii z archeologią, czyli o przekłamaniach terminologicznych w tłumaczeniach źródeł średniowiecznych (na przykładzie Kroniki Ziemi Pruskiej Piotra z Dusburga)*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 52: 2006, nr 2, s. 221–226, gdzie na stronie 225 następująca konstatacja: „wiedza o kulturze materialnej podbijanych ludów, ich sąsiadów i państwa zakonnego, nie jest najmocniejszą stroną tłumacza i autora komentarzy [tj. S. Wyszomirskiego oraz J. Wenty – S. Z.]. W konsekwencji czytelnik otrzymuje zafałszowany jej obraz, nie tylko w odniesieniu do omówionych przykładów”; por. recenzję Aleksandra Anikowskiego z edycji *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej* w: *Studenckie Zapiski Historyczne*, z. 3, 2006, s. 189–193.

ŚLAWOMIR ZONENBERG: FAND DIE NIEDERLAGE
DER DEUTSCHORDENSTRUPPEN IM JAHRE 1243 AM RENSENSEE
BEI GRAUDENZ ODER IN DEN SÜMPFEN BEI KULM STATT?

Zusammenfassung

Schlüsselbegriffe: Historiographie, Deutscher Orden, Preußen, 13.-14. Jh., Schlacht am Rensensee

Gegenstand dieser Überlegungen ist der Ort, an dem die Truppen des Deutschen Ordens im Jahre 1243 oder 1244 eine Niederlage erlitten, das Gewässer „Rensen“, „Rense“, oder auch „Reußen“, „Reussenn“, „Reüßen“, „Reusen“. Die genannten Namen entstammen den Handschriften der Chronik Peters von Dusburg – überwiegend niedergeschrieben vor 1326, und später bis 1330 fortgeführt – und sie bilden die älteste Quelle, welche den Namen der Schlacht nennt und uns darüber informiert. Nimmt man die Form „Rensen“ an, wird in der Literatur die Identifikation mit dem Rensensee bei Graudenz vorgeschlagen, und diese Interpretation hat in der Historiographie einen festen Patz gefunden. Jarosław Wenta ging zunächst von „Reussen“ und später auch von „Reusen“ aus und behauptete, dass es direkt bei Kulm liegen müsse. In einer Situation, wo die Lesart in den Texten der Chronik keine eindeutige Identifikation erlaubt, bediente man sich historiographischer Überlieferungen, welche die Handschriften jenes Werkes benutzt hatten, aber auch anderer Quellen, die den uns interessierenden Namen überlieferten. In der überwiegenden Mehrheit haben sie die Form „Rensen“ oder eine ähnliche, die sie mit dem Rensensee identifizieren. Auch kartographische Quellen, welche den Rensensee bei Graudenz verzeichneten, kannten kein Gewässer „Reussen“ bei Kulm. Bekannt ist auch, dass der Diphthong „eu“ in der deutschen Schriftsprache in Preußen erst an der Wende vom 14. zum 15. Jahrhundert erschien. Peter von Dusburg verwandte in deutschen Begriffen, welche Eigennamen bezeichneten, den Diphthong „eu“ nicht. Somit ist es fast sicher, dass er die Form „Reussen“ oder eine daran angenäherte nicht geschrieben haben kann. Die Ansicht des Autors dieser Überlegungen zur Existenz jener Formen in den Handschriften ist wie folgt: In der lateinischen Paläographie gleicht die Minuskel „n“ im Aussehen dem „u“. Hier ist ein paläographischer Fehler der Kopisten (die vermutlich mit der Geographie Preußens nicht vertraut waren) anzunehmen, durch den das „n“ zu einem „u“ wurde. Als Schlussfolgerung daraus kann man sicher sein, dass es niemals ein Gewässer namens „Reussen“ („Reuse“) bei Kulm gegeben hat, und die erwähnte Schlacht bei Rense unweit von Graudenz stattfand.

RZĄDZKIE LAKE NEAR GRUDZIĄDZ OR THE MARSH NEAR CHEŁMNO
– WHICH WAS THE PLACE OF THE TEUTONIC ARMY'S DEFEAT IN 1243?

Summary

Key words: Historiography, the Teutonic Order, Prussia, the 13th-14th centuries, the Battle of Rządskie Lake

The subject under discussion is the place where in 1243 or 1244 the Teutonic army was defeated – the basin called “Rensen”, “Rense”, or “Reußen”, “Reussenn”, “Reußen”, “Reusen”. The names enumerated above come from the manuscripts of the chronicle of Peter from Dusburg – written in its major part before 1326, and continued until 1330. It is the oldest source which gives the name of the site of the battle and information about it. The form “Rensen”, appearing in literature, was identified with Rząd (Rządskie Lake) near Grudziądz. Jarosław Wenta recognizing first the form “Rensen” and later also “Reusen” stated that the place must have been situated near Chełmno. As the chronicle of Peter from Dusburg failed to provide explicit identification, we employed historiographical monuments which used the manuscripts of the chronicle, as well as other sources giving the knowledge about the name we are interested in. The majority of the sources contain the name “Rensen” and names similar to it, which are identified with Rządskie Lake. Moreover, the cartographic sources including Rządskie Lake near Grudziądz did not recognize the basin “Reussen” near Chełmno. It is also known that the diphthong “eu” did not appear in the written German language in Prussia until the turn of the 14th and 15th centuries. Peter from Dusburg did not use the diphthong “eu” in German words denoting proper names. Thus, it is very unlikely that he used the form “Reussen” or a form similar to it. The author further explains his opinion on the existence of such forms in the manuscripts. In Latin palaeography the lower-case letter “n” resembled “u”. The copyists, not knowing the geography of Prussia, must have made a palaeographic mistake changing “n” into “u”. To sum up, it is quite certain that the basin “Reussen” (“Reusen”) near Chełmno never existed, and the battle took place in Rząd near Grudziądz.